

DOI <https://doi.org/10.32782/naoma-bulletin-2024-1-9>
УДК 655.533
ORCID: 0000-0002-6303-051X

Валерія Пітеніна
докторка філософії,
старша викладачка
Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури
valeriia.pitenina@naoma.edu.ua

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОФОРМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ КАЗОК ГАНСА ХРИСТИЯНА АНДЕРСЕНА 1873 РОКУ З ІЛЮСТРАЦІЯМИ МИКОЛИ МУРАШКА

Анотація. *Метою* цієї статті є аналіз історичних відомостей щодо створення першого українськомовного видання казок Ганса Християна Андерсена в 1873 р. та визначення особливостей його ілюстрування. **Методи дослідження.** В основу дослідження покладено історіографічний метод, доповнений порівняльним та художньо-стилістичним аналізом творів мистецтва. **Результати.** Перше видання Андерсена українською мовою створювалось у співавторстві перекладача Михайла Старицького й ілюстратора Миколи Мурашка та мало експериментальний характер. Видання розв'язувало не лише проблему перекладу казок, а й ставило питання значно складнішого характеру – інтерпретація змісту й світогляду казок Андерсена для українського читача ХІХ століття. Це виявилось в характері ілюстрування і викликало потребу поєднання різних стилістичних засобів та прийомів. М. Мурашко у своїх малюнках частково переносить події казок на терени України і доповнює текст власними деталями та тлумаченнями, а частково – віддає перевагу традиційним для казки фантастичним атрибутам. Можна припустити, що така двозначність викликана декількома факторами: історичним контекстом (частковою цензурою і підйомом національного руху), впливом тогочасної драматургії та просвітницькими завданнями, які ставили перед собою автори. **Висновки.** Казки Андерсена (1873 р., переклад М. Старицького, ілюстрації М. Мурашка) є прикладом інтерпретації світової літературної спадщини для українськомовних читачів ХІХ століття. Ілюстрації М. Мурашка переносили події казок на терени України, завдяки чому текст ставав ближчим до тогочасного читача, але водночас зберігав традиційні фантастичні атрибути казки. До 1914 р. це видання залишалося єдиним виданням казок Андерсена українською мовою. Ілюстрації М. Мурашка пізніше не перевидавали, а його художні прийоми стали застарілими й були замінені іншими концепціями. Проте ця книга посідає важливе місце в історії української ілюстрації та літературного перекладу.

Ключові слова: Андерсен, дитяча книга, ілюстрація, інтерпретація, Мурашко, графіка, українське мистецтво.

Valeriia Pitenina
PhD,
Senior Lecturer at the National Academy
of Fine Arts and Architecture
valeriia.pitenina@naoma.edu.ua

ORIGIN AND DESIGN FEATURES OF THE UKRAINIAN TRANSLATION OF HANS CHRISTIAN ANDERSEN'S 1873 FAIRY TALES WITH ILLUSTRATIONS BY MYKOLA MURASHKO

Abstract. The aim of this article is to analyze historical information regarding the creation of the first Ukrainian-language edition of Andersen's fairy tales in 1873 and to determine the features of its illustration. **Research methods.** The research is based on the historiographic method, supplemented by comparative and artistic-stylistic analysis of artworks. **Results.** The first Ukrainian-language edition of Andersen's fairy tales was created through the collaboration of the translator (Starytsky) and the illustrator (Murashko), and it has an experimental character. The publication addressed not only the issue of translating the tales but also the more complex matter of interpreting the content and worldview of Andersen's tales for the Ukrainian readers of the 19th century. This was reflected in the nature of its illustration, prompting the need for a combination of different stylistic means and techniques. Murashko, in some of his drawings, transports the events of the tales to the Ukrainian landscapes, supplementing the text with

his own details and interpretations. In other illustrations, he gives preference to the traditional fantastical attributes of the tales. It can be assumed that such ambivalence was influenced by several factors: the historical context (partially under censorship and amidst the rise of the national movement), the influence of contemporary drama, and the educational tasks set by the authors. **Conclusions.** Andersen's fairy tales (1973, translated by M. Starytsky, illustrated by M. Murashko) serve as an example of the interpretation of the world literary heritage for Ukrainian-speaking readers of the 19th century. Murashko's illustrations transport the events of the tales to the Ukrainian landscapes, making the text closer to the reader, while also preserving the traditional fantastical attributes of the tales. Until 1914, this edition remained the only Ukrainian-language edition of Andersen's fairy tales. Murashko's illustrations were not reissued, and his artistic techniques became outdated and were replaced by other concepts. Nevertheless, this book occupies an important place in the history of Ukrainian illustration and literary translation.

Key words: Andersen, children's book, illustration, interpretation, Murashko, graphics, Ukrainian art.

Постановка проблеми. Казки Ганса Християна Андерсена є одним з феноменів світової дитячої літератури. Створені в Данії та глибоко вкорінені в культуру та побут північної Європи, вони були перекладені на всі європейські мови. Казки Андерсена мають багатшаровий характер і дають можливість для численних інтерпретацій: від історично-соціальних до психологічних. Вони дозволяють розглядати сюжети з різною мірою узагальнення – від побутово-індивідуального до біблійного та загальнолюдського контекстів. Завдяки цим властивостям казки перекладалися на території усієї Європи, що сприяло створенню великої кількості візуальних інтерпретацій в ілюстраціях.

Перші ілюстрації до казок Андерсена українською мовою були створені в Києві 1873 р. художником та педагогом М. Мурашком. Ілюстрації до книги мають специфічні риси – а саме, внесення елементів українського побуту, поєднання побутового та казкового, перенесення місця дії персонажів у інші контексти тощо. Це надає книзі унікальний характер і вимагає дослідження причин стилістичного синкретизму.

Мета статті – аналіз історичних відомостей щодо створення першого українськомовного видання казок Андерсена 1873 р. та визначення особливостей його ілюстрування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феноменологічний підхід до ілюстрації як методу інтерпретації тексту базується на концепціях Е. Гусерля та працях Р. Інгардена, які трактували літературний (художній) твір як об'єкт, що усвідомлюється через активну співучасть читача (глядача) [1, 2]. В європейському мистецтвознавстві питання інтерпретації текстів Андерсена досліджується давно і ґрунтовно – в літературному та візуальному аспектах. Водночас розглянуте видання казок Андерсена не досліджувалося з мистецтвознавчого погляду, а досі згадувалося лише як історичний та бібліографічний феномен. Для окреслення загального стану українського видання використовувалися праці Я. Ісаєвича [3],

каталоги зібрань дитячої україніки [4, 5]. Також важливими для порівняння були дослідження польської науковиці Є. Огложа [6]. Інформація щодо концепції перекладу базується на листуванні М. Старицького [7]. Аспекти біографії М. Мурашка відображені за його спогадами [8]. До питань ілюстрування творів Андерсена у світовій літературі автор звертався в попередніх доповідях на конференціях [9]

Виклад основного матеріалу. Перше видання казок Андерсена українською з'явилося у 1873 р., за життя письменника. Це був період формування української літератури і початку українського книговидавництва, зокрема дитячого. Ініціювали видання письменник і перекладач М. Старицький, художник М. Мурашко (в бібліографічній анотації фігурує «Стариченко» – псевдонім Старицького) [10]. Перший переклад Андерсена став помітним явищем для літератури, образотворчого мистецтва і книговидавництва. Примірники цієї книги є бібліографічною рідкістю. Зберігаються в одиничному екземплярі в Музеї книги та друкарства України, в Національній бібліотеці ім. М. Грушевського.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. для української мови та літератури є часом лексичного становлення. Першими творами, які закріплюють її лексичний і фразеологічний статус, є поема «Енеїда» (1798), п'єса «Наталка Полтавка» (1838) Івана Котляревського та збірка поезій Тараса Шевченка «Кобзар» (1840). Зі збагаченням та осучасненням мови зростає необхідність у дитячих підручниках і книжках для читання. До того ж 1859 року в Києві, з'являються недільні школи, де навчають грамоті й дітей, і дорослих, відповідно зростає читацька аудиторія. В ці роки виходять українською мовою букварі О. Духновича «Книжица читальная для начинающих» (1847), «ГраMATка» П. Куліша (1857), «Українська граMATка» І. Деркача (1861), «Українська абетка» М. Гатцука (1860), «Букварь Южноруський» Т. Шевченка (1861), «ГраMATка» та «Читанка» Т. Лубенця (1883).

У Києві в середині XIX ст. працюють старі (Типографія Києво-Печерської Лаври (з 1615 р.) і нові великі друкарні (І. Чоколова, Г. Фронцкевича, К. Мілевського) та понад 20 книжкових крамниць, такі як магазини Л. Ідзиківського, М. Оглобліна, Фр. Йогансона, С. Кульженка. Бурхливий процес українського книговидавання призупиняється у 1863 році, коли виходить розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва (так званий Валуєвський циркуляр) призупинити видання релігійних, навчальних і освітніх книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою. А вже у 1876 році розпорядженням імператора Російської імперії Олександра II видання творів українською мовою забороняється повністю – так званий Емський указ.

Видання Андерсена потрапляє у часову цезуру, коли художня література українською ще була дозволеною. У 1872 році М. Старицький пише в листі до публіциста й педагога М. Драгоманова: «Минулої зими закінчив переклад казок Андерсена; на перше видання буде тих 32. (Вибрав найкращі.) Якщо книжка піде і буде попит, то можна вибрати ще стільки ж. Тепер вона друкується: здається, вийде досить охайне видання, прикрашене портретом Андерсена та 12 ілюстраціями роботи Мурашка і крім цього багатьма віньєтками. Коштуватиме дорого. Сподіваюся, у грудні вже вийде» [7; 433]. На той час переклади М. Старицького були дуже популярні, серед них переклади Шекспіра, Гоголя, Крилова. Спираючись на попередній досвід, М. Старицький у 1882 році напише: «...про свої книжки можу дати певну статистику. Перекладів з «Байок» Крилова розійшлося 4000, і тепер не можу знайти примірника, щоб знов друкувати; «Різдвяної ночі» розійшлося 4800 книжок, уже четверте видання іде; переклад з Гоголя розійшлося 2500 книжок.» [7; 455] Але вже у 1880-х роках М. Старицький зосередить свої зусилля на створенні театральної трупи і, як перекладач, на адаптації театральних лібрето.

Проілюструвати текст було запрошено М. Мурашка, художня діяльність якого ще тільки починалася. У 1868 р. він почав викладати мистецтво у гімназії в Києві, а вже 1875 року отримує письмову згоду ректора Університету Св. Володимира на заснування приватної рисувальної школи. Відкрита М. Мурашком Київська рисувальна школа проіснує 25 років і стане осередком культурного життя [8]. Але

у 1873 р. робота над казками Андерсена була для художника першим досвідом ілюстрування книги.

Очевидно, що М. Мурашко бачив інші ілюстровані видання Андерсена, але немає згадок, що дозволили б конкретизувати, які саме. Можливо, це було видання 1839 р. з ілюстраціями Г. Остервальда. Або перше видання Андерсена російською з ілюстраціями М. Клодта 1868 року. М. Мурашко подорожував Європою і напевно був знайомий хоча б із одним виданням Г. Х. Андерсена до 1873 р. Для українськомовної літературної спільноти певно були доступними і польськомовні видання Андерсена, перше з яких з'явилося у 1858 р. (Andersen, 1858) і мало вигляд двотомника в цупкому зшитку середнього розміру без ілюстрацій. Але сам факт оригінального ілюстрування Андерсена був достатньо раннім. Як зазначає Ewa Ogłóza: «Перші польські видання казок Андерсена, що виходять з 1859 р., містили ілюстрації видатних іноземних художників – Вільгельма Педерсена, Едварда Дюлака, Кая Нільсена – або анонімні імпортовані ксилографічні відбитки, які були повсюди в той час. Але вже наприкінці XIX століття у Польщі почали домінувати видання казок з оригінальними ілюстраціями» [6; 33]. Це підтверджує важливість і унікальність саме цього, ілюстрованого М. Мурашком, видання.

У книгу, підготовлену М. Старицьким, за його рішенням увійшли казки «Ялинка», «Гречка», «Погане вутятко», «Цалинка», «Циганська голка», «Комірчик», «Кресало», «Нова одежа царська», «Свинар», «Царівна на горошині», «Сновійко», «Закохана пара», «Дівчатко з сірниками», «Пташина пісня», «Соловейко», «Русалка», «Стокрот», «Трояндовий ельф», «Маленький Туку», «Крапля з води», «Льон», «Мати», «Снігова Краля», «Янгол». Перед М. Мурашком стояло завдання не просто проілюструвати, а певним чином проінтерпретувати для маленького українського читача чарівний, але абсолютно незнайомий і малозрозумілий світ Андерсена, який базується на іншій міфології та відрізняється контекстом.

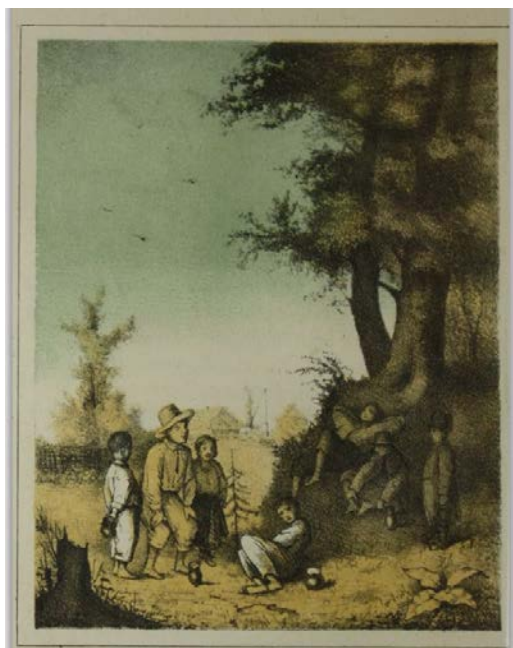
Першим із інтерпретаційних рішень М. Мурашка є вибір казок, які він вирішив ілюструвати, бо художник зробив ілюстрації лише до деяких із них. Книжка відкривається портретом Андерсена, зробленим, вочевидь, із відомих ілюстратору портретів або фотографій. Портрет роботи М. Мурашка найбільше нагадує фотопортрет роботи Franz Hanfstaengl (1860). Г. Х. Андерсен був дуже фотографованою

особою – відомо понад 150 його фотографій, які ставали основою для подальших графічних та живописних портретів. У портреті роботи М. Мурашка ми бачимо майже профільне положення фігури, сумний або задумливий образ самого казкаря – як на фотографії 1860 року.

Але вже перша ілюстрація М. Мурашка викликає у нас, сучасних глядачів, подив. На малюнку до казки «Ялинка» (іл. 1) замість данських красот природи, що їх жваво описує М. Старицький у передмові, ми бачимо дітей на тлі типової української сільської місцини. В тексті казки дія відбувається спочатку в лісі, де зростає ялинка, а потім – у будинку великої заможної родини. Розповідь ведеться від ялинки як живої істоти. Найщасливішим днем її життя стає різдвяна ніч, але подальші події закономірно сумні, аж до

перетворення ялинки на купу гілочок. Діточок же Андерсен описує мінімально, як другорядних дійових осіб, але М. Мурашко змінює акценти. Головні герої його ілюстрації – саме діти, а «засмучена» ялинка лише проглядається поміж ними. Зникають усі атрибути Різдва та ознаки Данії як місця подій. Натомість упізнавані українські хатки й вишиті сорочки малюків, тини на задньому плані. Насправді ілюстрація не показує жодного моменту казки, а швидше фіксує зв'язок між дітьми – героями Андерсена і дітьми – читачами. Герої одягнені в тогочасний одяг українських селян, а пейзаж із хатками художник навмисно зробив знайомим для читача.

Наступні ілюстрації до казок «Погане вутятко» (іл. 2) та «Снігова краля» (іл. 3) посилюють враження, що дія казок відбувається не в далекій Данії або в казковому світі, а десь у тогочасній Україні. Селянка, що сидить у хатинці, образи на стінах, традиційний посуд на столі, а Герда у вишиванці й віночку – ознака свідомо обраного художнього прийому перенесення подій. У ролі маркерів специфічних та легко впізнаваних рис М. Мурашко обирає біленьку хату-мазанку та характерний, здебільшого сільський одяг героїв. Це наводить на думку, що аудиторію книги він бачив не лише серед українського аристократичного кола, а й серед селянського та міщанського середовища.

Іл. 1. М. Мурашко. Ілюстрація до казки «Ялинка». 1873. [10]

Іл. 2. М. Мурашко. Ілюстрація до казки «Погане вутятко». 1873. [10]

Іл. 3. М. Мурашко. Ілюстрація до казки «Снігова краля». 1873. [10]

Ілюстрації до «Ялинки», «Поганого вутятка» та «Снігової кралі» стилістично близькі до жанрової реалістичної картини. В ілюстраціях до інших текстів українська тема реалізується символічно, у вигляді сну або марева: тіні козаків з'являються на стіні замку в «Сніговій кралі» як сон. Тема сну, мрії, потойбічного відсилає нас до естетики символізму, розширюючи стилістичні межі ілюстрацій М. Мурашка.

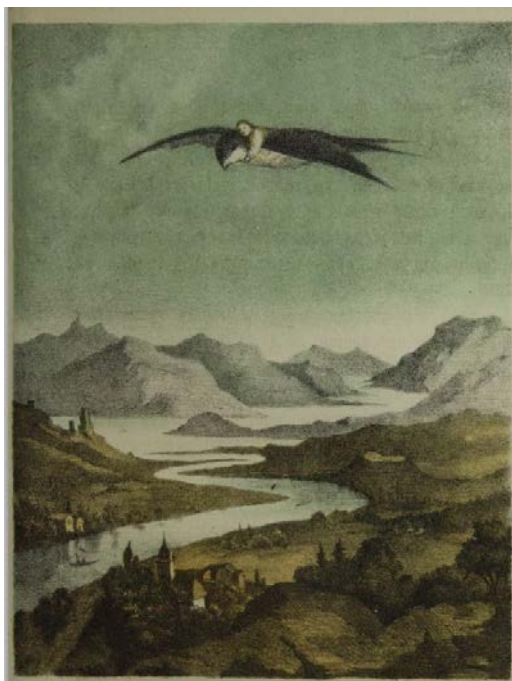
Водночас в ілюстраціях до казок «Цалинка» (іл. 4) та «Русалонька» (іл. 5) цей адаптивний зміст майже втрачається. Тут навпаки розгортається фантазмагорія вікторіанського кшталту. В своїх фантастичних ілюстраціях М. Мурашко ніби віддає данину ілюструванню казок Андерсена Вільгельмом Педерсеном (1848) – традиційно зображена русалонька з риб'ячим хвостом, жахаюча стара відьма, що простягає до неї кістляві руки, осяяний янгол, що несе дитину над сплячим середньовічним містом. Саме такий підхід до ілюстрування близький до європейської інтерпретації творів Андерсена того часу. Водночас такі ілюстрації становлять меншість у цій книзі. Постає питання: чому саме таким різножанровим та різностильовим є ілюстрування Андерсена М. Мурашком? На жаль, спогадів чи щоденникових записів періоду роботи над цією книгою на цей час не знайдено. Але можемо висловити певні припущення.

По-перше, книга виходить в час великого піднесення національного руху, тому намагання автора ілюстрацій додати «місцевого контексту»

казкам – є значною подією для того часу, як і сам факт перекладу творів українською мовою.

По-друге, в українській літературі ХІХ століття характерним прийомом є перенесення дії у знайомі глядачеві обставини. «Енеїда» І. Котляревського – яскравий тому приклад, де героями Вергілієвого сюжету стають запорізькі козаки. Така інсценізація притаманна й театрові того часу, отже, цей прийом міг бути ініційованим самим М. Старицьким, який натхненно займається адаптацією літературної класики для української сцени.

Намагання «пристосувати» сюжет до місцевих реалій може бути викликане бажанням «наблизити» сюжет до маленького читача, аби збудити емпатію і жвавість переживань. У передмові до видання М. Старицький пише: «Андерсен належить до гурту ліричних поетів; він уподобав найбільше спочуття душі, що виливаються тихим, журливим зітханням» і має «дитячий поклад душі» [9, 4]. М. Старицький наголошує, що ці казки перекладено всіма європейськими мовами, але українською – вперше. Така докладна літературна інтродукція дозволяє припустити, що свою аудиторію і перекладач, і ілюстратор книжки бачили дуже строкатою і вона мала включати не лише аристократичні верстви, а й значно ширші кола. Саме це викликало необхідність не просто перекласти, а й візуально адаптувати тексти Г. Х. Андерсена. Водночас художник намагається утримуватися в традиції ілюстрування казок, віддаючи данину фантастичним сюжетам. Саме

Іл. 4. М. Мурашко. Ілюстрація до казки «Цалинка». 1873. [10]

Іл. 5. М. Мурашко. Ілюстрація до казки «Русалонька». 1873. [10]

цими внутрішніми суперечностями і бажанням виконати декілька завдань одночасно викликана специфічність ілюстрацій цієї книги.

Висновки. Видання казок Андерсена (1873) в перекладі М. Старицького з ілюстраціями М. Мурашка розв'язувало важливе для української культури питання – інтерпретації світової літературної спадщини для українського читача XIX ст. Водночас такий задум викликав потребу в поєднанні різних стилістичних засобів та прийомів, що позначилося на характері ілюстрування. М. Мурашко в деяких малюнках переносить події казок на терени України й робить текст «ближчим» до читача, а в інших – віддає перевагу традиційним для казки фантастичним атрибутам.

Ця книга довго залишалася поодиноким прикладом поєднання літературних та художніх завдань в українськомовній дитячій книзі. Її продовження, тобто другий том, про який мріяв М. Старицький, так і не вийшов. Причиною тому стала заборона друку українською мовою. До 1914 р. казки Андерсена, ілюстровані М. Мурашком, залишалися єдиним виданням творів данського письменника українською. Ілюстрації М. Мурашка згодом не передруковували і не перевидавали. Його художні прийоми на початку XX ст. втратили свою актуальність, їх замінили інші концепції. Але саме ця книжка посідає важливе місце в розумінні історії української ілюстрації та літературного перекладу.

Список використаних джерел

1. Ingarden R. O budowie obrazu. Szkic z teorii sztuki. *Rozprawy Wydziału Filozoficznego PAU*. Kraków, 1946. Т. 67, № 2. S. 69
2. Ingarden R. *Studia z estetyki*. Warszawa, 1957. Т. I
3. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002.
4. Колекція «Українська дитяча книга 1885–1923 рр.» Педагогічного музею України : каталог-путівник / Нац. акад. пед. наук України, Пед. музей України ; укл.: В. О. Гайдей, О. П. Міхно ; авт. передм. О. Я. Савченко ; наук. консультант О. В. Сухомлинська. Київ : ПМУ, 2015.
5. Українська книга 1917–1921 рр. у фондах Педагогічного музею України : каталог-путівник / уклад.: В. О. Гайдей, О. П. Міхно ; наук. консультант О. В. Сухомлинська ; Пед. музей України. Київ : ПМУ, 2017.
6. Ogłóza Ewa. Ilustracje w wybranych edycjach opowieści Hansa Christiana Andersena. *Bibliotekarz Podlaski*. 2018. Nr. 3. S. 31–46.
7. Старицький М. П. Твори : у 8 т. Київ : Дніпро, 1965. Т. 8 : Оповідання. Статті. Листи.
8. Мурашко М. Спогади старого вчителя. Київ : Мистецтво, 1964.
9. Пітеніна В. Ілюстрації до казок Х. Х. Андерсена в європейській та українській літературі на початку XX століття. *Тези доповідей міжнародної наукової конференції «Мистецтво України першої половини XX століття у світовому контексті»*: 11 квіт. 2018 р. Київ : НАМ України, 2018. С. 64–65.
10. Андерсен Г. К. Казки Андерсена з короткою його життєписсю / пер. М. Стариченко ; худ. Н. Мурашко. Київ : Друк. И. и А. Давиденко, 1873.

References

1. Ingarden, R. (1946). O budowie obrazu. Szkic z teorii sztuki [About the structure of an image. A sketch of art theory]. *Rozprawy Wydziału Filozoficznego PAU* [Dissertations of the Faculty of Philosophy of the Polish Academy of Sciences], 67(2) [In Polish].
2. Ingarden R. (1957). *Studia z estetyki* [Research on aesthetics] (T. 1) [In Polish].
3. Isaevych, Ya. (2002). *Ukrainske knyho vydannia: vytyky, rozvytok, problem* [Ukrainian book publishing: origin, development, problems]. Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypiakievich of the National Academy of Sciences of Ukraine [In Ukrainian].
4. Haidei, V. O., & Mikhno, O. P. (Uklad.), Savchenko, O. Ya. (Avt. peredm.), Sukhomlynska, O. V. (Nauk. Konsultant). (2015). *Kolektsiia «Ukrainska dytiacha knyha 1885–1923 rr.» Pedagogichnoho muzeiu Ukrainy* [Collection "Ukrainian children's book 1885–1923" Pedagogical Museum of Ukraine] [Kataloh-putivnyk]. Pedagogichnyi muzei Ukrainy [in Ukrainian].
5. Haidei, V. O., & Mikhno, O. P. (Uklad.), Sukhomlynska, O. V. (Nauk. Konsultant). (2017). *Ukrainska knyha 1917–1921 rr. u fondakh Pedagogichnoho muzeiu Ukrainy* [Ukrainian book of 1917–1921 in the funds of the Pedagogical Museum of Ukraine] [Kataloh-putivnyk]. Pedagogichnyi muzei Ukrainy [in Ukrainian].
6. Ogłóza, E. (2018). Ilustracje w wybranych edycjach opowieści Hansa Christiana Andersena [Illustrations in selected editions of Hans Christian Andersen]. *Bibliotekarz Podlaski* [Librarian Podlaski], 3, 31–46 [In Polish].
7. Starytskyi, M. P. (1965). *Tvory* [Works] : T. 8. Opovidannia. Statti. Lysty [Stories. Articles. Letters]. Dnipro [in Ukrainian].
8. Murashko, M. (1964). *Spohady staroho vchytelia* [Memories of an old teacher]. Mystetstvo [in Ukrainian].
9. Pitenina, V. (2018). Iliustratsii do kazok Kh. Kh. Andersena v yevropeiskii ta ukrainskii literaturi na pochatku KhKh stolittia [Illustrations to H.H. Andersen's fairy tales in European and Ukrainian literature at the beginning of the 20th century]. *Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Mystetstvo Ukrainy pershoi polovyny KhKh stolittia u svitovomu konteksti»* [Abstracts of reports of the international scientific conference "Ukrainian art of the first half of the 20th century in the world context"], 64–65. NAM Ukrainy [in Ukrainian].
10. Andersen, H.K. (1873). *Kazky Andepsena z kopotkoïu êho zhyttiepysiu* [Kazky Andepsena z kopotkoïu êho zhyttiepysiu]. Druk. Y. u A. Davydenko [in Ukrainian].

Подано до редакції 17.04.2024